

Latijn en volkstaal, schrijftaal en spreektaal in niet literaire teksten

G. M. DE MEYER

Het heeft vele eeuwen geduurd vooraleer in de landen van West Europa, die ooit eens tot het Romeins imperium hadden behoord en waar de kerk vervolgens de Latijnse traditie had voortgezet, de volkstaal als schrijftaal gebruikt werd. Vanuit het zuiden drong de volkstaal als schrijftaal in noordelijke richting door, eerst naar de meest ontwikkelde gebieden. Aanvankelijk verscheen zij in literaire teksten waar vorsten en adel van genoten. Dezen lieten vervolgens, bij tijd en wijle, en in toenemende mate oorkonden en andere stukken in de volkstaal opstellen, ook al werd het Latijn, juist in die tijd bijgevoegd tot een bijna volmaakt instrument om er oorkonden in uit te vaardigen¹.

Literaire meesterwerken als het Chanson de Roland², de Reinaert³, en het Nibelungenlied⁴ gingen dus vooraf aan de eerste Franstalige oorkonden van de Franse adel⁵ en van koning Lodewijk IX⁶. Hetzelfde verschijnsel valt te constateren in Vlaanderen⁷ en in het Duitse rijk⁸. Naarmate de steden bij de Middellandse zee,

1. J. Monfrin, 'Le latin médiéval et la langue des chartes', *Vivarium*, VIII (1970) 94-95.

2. Het allereerste begin van de twaalfde eeuw of eerder.

3. Het einde van de twaalfde eeuw. Zie E. Cramer-Peters, 'Reynaert-Heinrico Pedagogo', *Wetenschappelijke Tijdingen*, XXX (1971) 99 vlg.

4. Omstreeks 1200.

5. Oorkonde van 1204 van Willem van Hornaing en één van omstreeks dezelfde tijd (ongedateerd) van Hunon van Beaumont. Zie B. Woledge en H. P. Clive, *Répertoire des plus anciens textes en prose française depuis 842 jusqu'aux premières années du XIIIe siècle* (Genève, 1964) 56, nr 6 en 8; M. Gysseling, 'Les plus anciens textes français non littéraires en Belgique et dans le nord de la France', *Scriptorium*, III (1949) 191, geeft een rentelijst uit de tweede helft van de twaalfde eeuw, die gedeeltelijk in het Frans is opgesteld.

6. 1254. Zie G. Tessier, *Diplomatique royale française* (Parijs, 1962) 239.

7. 1236. Zie M. Gysseling, 'De invoering van het Nederlands in de ambtelijke bescheiden in de 13e eeuw', *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* (1971) 28. 1246. Zie C. Wijffels, *Inventaris van de oorkonden der graven van Vlaanderen, chronologisch gerangschikt supplement* (Kortrijk, 1958) 11. Deze oorkonde is van Margaretha, gravin van Vlaanderen. De eerste volkstaal-oorkonde in dit werk vermeld (Frans) is van 1228 en werd uitgevaardigd door Michiel, constabel van Vlaanderen. Over de taal aan het grafelijk hof zie H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, I (5e dr ; Brussel, 1929) 336 vlg; C. Wijffels, 'Een XIIIe eeuwse gerechtszaak (1290-1296). De erfenis van Jan van der Beurse, poorter van Brugge (+ 1270)', *Handelingen van de Koninklijke commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België*, XIX (1958) 354, noot 1.

8. 1235. Zie F. Merkel, *Das Aufkommen der deutschen Sprache in den städtischen Kanzleien des*

in de Rijnstreek en aan de Noordzee gingen groeien en bloeien, verbreidde zich ook het gebruik van de volkstaal als schrijftaal. Het gebruik van de volkstaal voor schriftelijke mededelingen heeft zich zo van het zuiden uit naar Noord-Frankrijk, Vlaanderen en de zuid-westelijke, economisch en cultureel meest ontwikkelde gebieden van het Duitse rijk uitgebreid⁹.

De oudste Noord-Franse oorkonde in de Franse taal dateert uit de laatste jaren van de twaalfde eeuw¹⁰. De oudste Vlaamse ambtelijke tekst is van 1236¹¹ en een dertigtal jaren later, in 1267, gaf graaf Floris V van Holland aan de inwoners van Delft een privilege in de volkstaal¹². In diezelfde jaren werd ook in Gelre voor het eerst een volkstaal in de grafelijke kanselarij gebruikt. De Gelderse graaf gebruikte op het eind van de dertiende eeuw het Frans als volkstaal in het schriftelijk verkeer met de Frans georiënteerde Brabantse¹³ en Vlaamse collega's¹⁴, van wie de eerstgenoemde zich wel de mindere zal hebben gevoeld. De oorkonden in het Middelnederlands bleven in Gelre zeldzaam tot 1320, het jaar waarin er een nieuwe graaf kwam, die een stroom van oorkonden in het Middelnederlands uitvaardigde¹⁵. In het Sticht Utrecht volgde omstreeks de eeuwwisseling (1297) de bisschop het voorbeeld van zijn westelijke buurman, de graaf van Holland¹⁶. De Stichtse edelen hadden al bijna twintig jaar eerder oorkonden in de volkstaal laten opstellen. In Overijssel, een deel van het Utrechtse Oversticht, dateert de oudste adellijke oor-

ausgehenden Mittelalters. Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance, XLV (Leipzig-Berlijn, 1930) 94.

9. H. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, II (Berlijn, 1958) 383. Merkel, *Das Aufkommen*, 16 meent dat dit niet onder Franse invloed gebeurd is, omdat er geen druk oorkondenverkeer tussen Frankrijk en Duitsland was. Hij beweert dat enkel plaatselijke aangelegenheden voor het gebruik van de volkstaal verantwoordelijk zijn geweest zoals het talrijker worden van de lagere adel. Als aanleiding kan dit best een rol gespeeld hebben, maar mij lijkt de fundamentele oorzaak toch het ontstaan van een volkstaalcultuur die haar oorsprong in het zuiden van Frankrijk had. 'Les oeuvres poétiques écrites en allemand se groupent surtout le long de la vallée du Rhin et à l'est de ce fleuve... le même phénomène se présente pour les chartes: des 2.500 chartes allemandes, datant d'avant 1300, 2.200 appartiennent à cette contrée', schrijft H. Obreen in 'L'introduction de la langue vulgaire dans les documents diplomatiques en Belgique et aux Pays-Bas', *Revue Belge de philologie et d'histoire*, XIV (1935) 93.

10. M. A. Arnould, 'Le plus ancien acte en langue d'oïl: la charte-loi de Chièvres (1194)', in *Hommage au professeur Paul Bonenfant* (Brussel, 1965) 85-112.

11. A. C. F. Koch, *Vroeg middelnederlands ambtelijk proza*. Fontes minores medii aevi, X (Groningen, 1960) v.

12. J. G. Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299*, 1 ('s-Gravenhage-Haarlem, 1971) 68.

13. Pirenne, *Histoire de Belgique*, 186.

14. *Ibidem*, 336 vlg.

15. B. H. Slicher van Bath, *Herschreven historie. Schetsen en studiën op het gebied der middeleeuwse geschiedenis* (Leiden, 1949) 186.

16. Dat het inderdaad gaat om het voorbeeld volgen blijkt uit het feit dat reeds in 1279 juist de West-Utrechtse edelen, die in nauw contact stonden met de Hollandse graaf, als eersten in het Sticht de volkstaal in hun schrifturen gebruikten, zie *ibidem*, 185.

konde in de volkstaal van 1300; in Twente komt ze zelfs niet eerder voor dan in 1333¹⁷.

Deventer, toen de voornaamste stad in het Oversticht, is tevens de eerste die de volkstaal gebruikte in een ambtelijk stuk, namelijk in 1315¹⁸. In haar eigen administratie zou de stad pas in 1361 overgaan op de volkstaal¹⁹. Deventer wordt hier speciaal vermeld, omdat een onderzoek naar de schrijftaal uit deze stad als concreet voorbeeld zal worden genomen om er algemene conclusies aan te toetsen.

Omstreeks 1930 hebben een Duits en een Nederlands en in 1965 heeft een Belgisch historicus²⁰ zich beziggehouden met de vraag naar de oorzaken die ertoe geleid zouden hebben dat de volkstaal op een bepaald moment het Latijn als schrijftaal grotendeels ging verdringen. Volgens F. Merkel heeft de volkstaal het Latijn verdrongen, omdat de oorkonders, te weten de steeds talrijker wordende lage adel, niet meer in staat zouden zijn geweest Latijnse charters op te stellen, respectievelijk op te laten stellen²¹. Terwijl Merkel en Arnould de oorzaak zoeken in het niet beheersen van de Latijnse taal bij de uitvaardigers van de oorkonden, zoekt H. Obreen deze in de onverstaanbaarheid van het Latijn bij de geadresseerden²². Hoe tegengesteld deze meningen ook zijn, beide partijen zijn het er over eens dat het gaat om een 'niet kunnen'. Zonder te willen beweren dat dit wel eens een bijkomende rol gespeeld zal hebben, meen ik toch dat het opdringen van de volkstaal in ambtelijke stukken in de eerste plaats een kwestie van 'wel kunnen' is geweest.

Mijns inziens is het duidelijk geen kwestie van onmacht, maar van 'macht', namelijk het zelfbewust bezit van een volkstaal, die zich ontwikkeld had tot een instrument waarmee zowel dichterrijke fantasiën als zakelijke afspraken uitgedrukt konden worden²³. Het laïciseringsproces van de samenleving dat in de dertiende eeuw op gang kwam, zal een reden temeer geweest zijn voor dé leken-opdrachtgevers om,

17. *Ibidem*, 189-190.

18. G. J. ter Kuile, *Oorkondenboek van Overijssel, regesten 797-1350*, III (Zwolle, 1966) nr. 652.

19. Namenlijk in J. I. van Doorninck, ed., *De Cameraars-rekeningen van Deventer*, III (Deventer, 1884)1.

20. Merkel, *Das Aufkommen*, 94; Obreen, 'L'introduction', 93; Arnould, 'Le plus ancien acte'.

21. Merkel, *Das Aufkommen*, 9,13,18.

22. Obreen, 'L'introduction', 97: 'Plus le document écrit s'adressera à la masse, plus le besoin d'une rédaction dans une langue qui sera comprise par tous se fera sentir'.

23. Interessant is in dit verband het oudste stadsboek van Aken (\pm 1265), waar de eerste schrijver de Nederduitse taal gebruikte, naar P. Rehne, *Die Stadtbücher des Mittelalters*, I (Leipzig, 1927) 8 meent, omdat hij geen Latijn kende. Merkel, *Das Aufkommen*, 65 weerlegt deze mening als volgt: 'Aber gerade er schreibt sehr kunstvoll und sorgfältig, was wiederum grosse Uebung voraussetzt. Da in den Schulen nur an lateinischen Vorlagen geübt wurde, müsste man eigentlich bei seiner Kunstfertigkeit annehmen, dass er mit der lateinischen Sprache wohl vertraut war'. De logische gevolgtrekking dat in de dertiende en veertiende eeuw het vlot schrijven van de volkstaal van een hogere ontwikkeling en zelfbewustzijn kan getuigen dan het beheersen van het Latijn trekt Merkel niet. In zijn slotbeschouwing schrijft hij: 'Wer Latein gelernt hatte, wird keinen Wunsch nach deutschen Aufzeichnungen gehabt haben'. Zie *ibidem*, 73.

bewust van eigen rechten en plichten, ook de eigen volkstaal te laten gebruiken door hun scribenten²⁴. Niet voor niets volgden de oudste ambtelijke schrifturen in de landstaal de eerste literaire teksten in de volkstaal op eerbiedige afstand: deze literaire teksten zijn baanbrekend geweest. Bovendien is het veelzeggend dat het in veel gevallen juist de van latinisten goed voorziene vorstelijke kanselarijen en kloosters waren, die het eerst oorkonden of privileges in de volkstaal uitvaardigden²⁵. Bovendien, zoals reeds is gezegd, verkoos men de volkstaal boven het Latijn juist op het moment waarop het Latijn van de oorkonde zijn meest volmaakte vorm gevonden had en was het bovendien vaak dezelfde hand die zowel het correcte Latijn als de volkstaal gebruikte²⁶. Toen de volkstaal als schrijftaal eenmaal hanteerbaar was geworden, konden, dat valt niet te verwonderen, juist de meest gezaghebbende instanties met de Latijnse traditie breken om daar waar het hun wenselijk leek documenten in de volkstaal op te (laten) stellen.

De mening dat het gebruik van de volkstaal een uiting was van onkunde heeft blijkbaar nog alle schijn van evidentie²⁷. Zonder naar bewijspplaatsen te verwijzen schrijft Arnould dat men reeds lang aanvaard heeft dat niet de prinselijke kanselarijen, noch vanzelfsprekend de geestelijke kanselarijen²⁸ op dit gebied het initiatief namen, maar dat de stedelijke schepenenbanken dit gebruik hebben ingevoerd. Om nog eens het tegendeel aan te tonen in een niet eerder ter sprake gekomen land, Italië, wijs ik op de bevindingen van H. Bresslau, die stelt dat in de loop der middeleeuwen de pauselijke kanselarij weliswaar altijd het Latijn is blijven gebruiken en dat de overige geestelijkheid meestal haar oorkonden in het Latijn opstelde, maar dat de geestelijken toch de eersten waren die hiervoor ook het Italiaans gebruikten. In de kanselarijen van de Italiaanse vorsten en steden is de Italiaanse taal pas in de vijftiende eeuw meer algemeen in gebruik genomen. De publieke *notarii* hebben de hele middeleeuwen door de voorkeur gegeven aan het Latijn²⁹.

24. G. de Lagarde, *La naissance de l'esprit laïque au déclin du moyen-âge*, I, *Bilan de XIIIe siècle* (3e dr.; Leuven-Parijs, 1956) 161, 162, 165.

25. Hetgeen Merkel, *Das Aufkommen*, 73 in zijn slotbeschouwing resumerend neerschrijft: 'Solange nur die Kirche und der hohe Adel das Urkundenpublikum darstellten, deren Bildung lateinisch war, konnte keine Veränderung im Urkunden auftreten'.

26. Monfrin, 'Le latin médiéval', 94-95.

27. Arnould, 'Le plus ancien acte', 110. Hij beroept zich hiervoor enkel op C. Brunel, 'Les premiers exemples de l'emploi du provençal dans les chartes', *Romania*, XLVIII (1922) 364, waar deze in dit verband schrijft: '...., par suite sans doute de l'ignorance du latin'.

28. Niet zo vanzelfsprekend want de alleroudste tot ons gekomen volkstaaloorokonde, namelijk uit Sardinië, stamt uit het klooster van Sint Victor. Zie O. Schultz-Gora, 'Über die älteste Urkunde in sardinischer Sprache und ihre Bedeutung', *Zeitschrift für romanische Philologie*, XVIII (1894) 144.

29. Bresslau, *Handbuch*, 383. Interessant zijn in dit verband de statuten van Bologna uit de dertiende eeuw die aan de leraren in de *ars dictandi* voorschreven dat zij aan hen die toelating tot het notariaat wensten te verwerven naast het Latijn ook de Italiaanse schrijftaal moesten bijbrengen (*ibidem*).

Werkte de eerste Vlaamstalige schepenoorkonde van Boekhoute, wellicht omdat haar bestaan reeds lang bekend is, zo suggestief dat Arnould in zijn conclusie over de oorkonde voor Chièvres van Raas van Gavere de mogelijkheid oppert dat de dorpschepenbanken misschien de stadsschepenbanken in de hantering van de volkstaal een stap vóór waren³⁰? In de uitgaven van de oudste nog bewaarde Franstalige teksten in België en Noord-Frankrijk³¹ staan negenentwintig teksten, waarvan er slechts zes uitgingen van stedelijke schepenbanken, zestien van voorname heren en zeven - waaronder de twee oudste teksten - van geestelijke instellingen. Is het toeval dat er geen enkele bij is van een dorpschepenbank? Juist in een stuk als dat van de oorkonde voor Chièvres (1194), die niet uitging van de dorpschepenen, maar van Raas van Gavere en zijn oom Nikolaas van Rumigny, werd de volkstaal gebruikt. Het betrof hier immers een belangrijke oorkonde, uitgegeven door een machtig heer. De argumenten voor deze stelling geeft Arnould zelf als hij aantoonde dat Raas een belangrijk personage was³². Hij wijst er op dat Raas van Gavere na de graaf, Boudewijn VI, blijkens een acte uit 1200 de zesde rang bekleedde in een rij van vierenzeventig edelen en ridders. Nikolaas van Rumigny, zijn oom, nam de veertiende plaats in. Dat het om een belangrijke oorkonde ging en dat men dit ook heeft willen laten blijken, kan men afleiden uit het feit dat het zegel van Raas van Gavere bij uitzondering niet aan een staart van leer of aan een dubbele staart van perkament hangt, maar bij deze gelegenheid aan een staart van vermiljoenkleurige zijde is bevestigd; in die tijd een vorstelijk gebruik³³.

Het lijkt mij best mogelijk dat, toen de volkstaal eenmaal haar plaats als ambtelijke taal veroverd had, de verstaanbaarheid voor de ontvangers, vooral voor stukken van algemeen belang, 'ookeen argument is geweest voor het gebruik van de volkstaal. Maar dit blijft bijkomstig³⁴. Het grote publiek immers had ook voordien de inhoud van Latijnse privileges en dergelijke nooit begrepen³⁵ en toch was dit zelfs voor de Merovingers, die grote moeite hadden om mensen te vinden die een enigszins aanvaardbaar Latijn konden schrijven, geen reden geweest om in de volkstaal te gaan oorkonden³⁶. In de verstaanbaarheid der documenten voor een groter publiek

30. Arnould, 'Le plus ancien acte', 110: 'que les échevinages ruraux - à moins que ce ne soit le fait de leurs seigneurs - peuvent avoir contribué aussi à cette innovation et que même ils semblent avoir devancé les villes'.

31. Gysseling, 'Les plus anciens textes', 190-209.

32. Arnould, 'Le plus ancien acte', 102.

33. *Ibidem*, 101.

34. Het is heel treffend dat juist transacties tussen heel gewone burgers, kopers en verkopers van leningen en renten, vaak het langst in het Latijn gesteld werden, hoewel geen van beide partijen die taal verstond en vermoedelijk ook de leeskunst niet machtig was. Juist voor deze eenvoudige mensen zal het Latijn een extra gewichtigheid aan het document hebben verleend.

35. Niet enkel voor het grote publiek ook voor vorsten blijkt het Latijn onverstaanbaar te zijn. Daarom moest bijvoorbeeld Nicolaas van Biervliet Latijnse brieven vertalen voor de Vlaamse graaf, zie Wijffels, *Inventaris van de oorkonden*, 617.

36. F. Lot, 'A quelle époque a-t-on cessé de parler latin?', *Recueil des travaux historiques de*

van minder geletterden, en de groeiende stedelijke bevolking in de eerste plaats, ziet H. Obreen de beweegredenen voor scribenten om van het Latijn af te stappen³⁷. Hij vergeet hierbij dat de volkstaal die de Vlaamse graven en de hogere adel aanvankelijk gebruikten vaak het Frans was en dit was voor de meeste Vlaamse stedelingen evenzeer onverstaanbaar als het Latijn. Hetzelfde is vastgesteld voor het graafschap Lützelburg (later Luxemburg). Ook hier was het Frans niet de taal van de meerderheid der bevolking, maar wèl de hoftaal en dus tevens de taal van de grafelijke kanselarij voor zover deze niet in het Latijn oorkondde³⁸. Ook in de steden buiten de Nederlanden blijkt uit niets dat de stedelijke bevolking voorop liep bij het invoeren van de volkstaal. In een zo toonaangevende stad als Keulen, waar een tweehonderdtal bewaarde *Schreinsbücher* een uitzonderlijk rijke en waardevolle bron zijn om de evolutie van de ambtelijke taal in deze stad te volgen, blijkt het allereerste stuk in de volkstaal pas van 1248 te dateren³⁹. Het duurde nog anderhalve eeuw vooraleer het Duits de gebruikelijke taal werd. Toch had aartsbisschop Konrad van Mainz reeds in 1161-1165 de *Erfurter Judeneid* in de volkstaal laten neerschrijven, Otto het Kind in 1227 aan Brunswijk stadsrechten in de volkstaal verleend en Frederik II in 1235 in een Duitstalige oorkonde de landsvrede van Mainz laten vastleggen⁴⁰.

Bovendien moeten wij niet vergeten dat de verstaanbaarheid in die tijd niet zo'n grote rol speelde. Weinigen in de veertiende eeuw konden lezen en schrijven⁴¹. Het was dan ook gebruikelijk dat de oorkonden werden voorgelezen en de voorlezer zal, evenals nu nog wel bij de notaris gebeurt, de inhoud van het stuk voor zijn publiek

Ferdinand Lot, II (Genève- Parijs, 1968) 424: 'Un autre témoignage ... de l'ignorance du latin c'est l'aspect que présente la langue des manuscrits des 7 et 8 siècles. C'est un fourmillement de bêtues, de fautes de tout genre... il n'y a quasi pas un mot qui soit écrit correctement'. Tessier, *Diplomatique royale*, 20 wijst er ook op dat de taal van de Merovingische oorkonden 'un latin dégénéré' is. Hij merkt tevens op dat ook de eerste Karolingische oorkonden opgesteld zijn 'dans un latin d'une barbarie à peu près équivalente à celui des diplômes des rois Mérovingiens' (*ibidem*, 82). Onder de Capetingers wordt het Latijn beter, vooral sedert Lodewijk VII, en juist als de Latijnse taal geen enkele moeilijkheid meer oplevert gaat men in de dertiende eeuw voor het eerst de volkstaal gebruiken.

37. Het is merkwaardig dat het Obreen, die het tweetalige Vlaanderen van vóór de eerste wereldoorlog gekend heeft niet is opgevallen dat de verstaanbaarheid van de documenten voor de bevolking ook in het begin der twintigste eeuw nog geen argument vormde voor de overheid om een andere taal te gaan gebruiken.

38. Bresslau, *Handbuch*, 384.

39. H. Planitz en Th. Buyken, 'Die Kölner Schreinsbücher des 13. und 14. Jahrhunderts', *Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde*, XLVI (1937) nr. 714.

40. Bresslau, *Handbuch*, 385.

41. De Deventer schepenen schijnen de schrijfkunst niet of slecht beheerst te hebben en de rekeningen die zij als stadskameraar geacht werden te schrijven, werden in werkelijkheid door de stadsschrijver geschreven, in hun bijzijn. Het is trouwens opvallend hoe bijvoorbeeld nog omstreeks 1400 in Deventer vrijwel alle geschriften betreffende de stedelijke administratie door één en dezelfde hand zijn geschreven, zowel klad- als netteksten.

nader verstaanbaar hebben gemaakt⁴². Het is trouwens merkwaardig voor welk soort teksten men bij voorkeur de volkstaal gebruikte en voor welke men de voorkeur gaf aan het Latijn. Privileges en keuren werden meestal eerder in de volkstaal neergeschreven dan stukken voortkomende uit de voluntaire rechtspraak. Waarschijnlijk gaf juist de onverstaanbaarheid en de traditie van het Latijn extra waarde aan de documenten, zo ongeveer als het Latijn dat op de dag van vandaag nog doet in een aantal Rooms Katholieke kerken.

Onjuist is de voorstelling van Arnould dat de invoering van de volkstaal in ambtelijke schrifturen een tocht bergafwaart is geweest: eerst een paar losse volkstaalwoorden in een tekst, daarna hele zinnen en tenslotte hele teksten in de volkstaal⁴³. De weinige teksten die dit zouden moeten aantonen, lijken mij foutief geïnterpreteerd. Voor wat zinnen of brokstukken van zinnen betreft, verwijst Arnould naar Franse zinnen in een Latijnse tekst uit Kamerijk⁴⁴. Deze zin staat echter in een literaire tekst, de *Vita Sancti Cilliani*. De door Arnould niet genoemde Franse zin uit de rentelijst van een Kamerijkse abdij⁴⁵ bewijst weinig omdat de volledige post in het Frans geschreven is. Dit is ook het geval met een oorkonde uit Atrecht⁴⁶, omdat de eerste helft van dit stuk geheel in het Latijn, de tweede helft geheel in het Frans opgesteld is. Het feit dat er vanaf de elfde eeuw Provençaalse woorden in Latijnse oorkonden zijn terug te vinden⁴⁷, moet niet zonder meer worden gezien als een vorm van onkunde. Ook in de oudste oorkonden van de graven van Vlaanderen komen Vlaamse of Romaanse woorden voor, maar, zo zegt W. Prevenier⁴⁸, deze

termen houden verband met voorwerpen waarvoor in het Latijn moeilijk een precies equivalent was te vinden, of waarvoor de dictator van de oorkonde van oordeel was dat de Vlaamse of Romaanse term sprekender was.

In de Keulse *Schreinsbücher* gebeurde hetzelfde. Ze bevatten zo nu en dan Duitse woorden, maar blijikbaar telkens voor begrippen waarvoor de Latijnse taal geen eigen term bezat⁴⁹. In deze *Schreinsbücher* met hun ongeveer tweeneenhalf-

42. Lot, 'A quelle époque', 422. De capitularia van Karel de Kale moesten 'aperto sermone ut ab omnibus possint intelligi', dus 'viva voce' in de volkstaal duidelijk gemaakt worden. Nieuwe stadskeuren in Deventer werden 's zondags na de hoogmis voorgelezen. Er werd nooit vermeld dat de tekst ter lezing werd opgehangen.

43. Arnould, 'Le plus ancien acte', 111-112.

44. Gysseling, 'Les plus anciens textes', 210.

45. *Ibidem*, 191.

46. *Ibidem*, 91.

47. Arnould, 'Le plus ancien acte', 96.

48. W. Prevenier, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1196-1206)*, I, *Diplomatische inleiding*. Koninklijke commissie voor geschiedenis. Verzameling van de akten der Belgische vorsten (Brussel, 1966) 387.

49. Planitz en Buyken, 'Die Kölner Schreinsbücher', nr. 702: 'cum omni edificio subtus et superiis, quod dicitur uzfanc ... quod dicitur wezzehtdenc'; *ibidem*, nr. 1569: '... qui dicitur egtsterste gevil'.

duizend stukken is duidelijk vast te stellen dat alle oorkonden van voor 1248 geheel in het Latijn opgesteld waren. Na dit jaar verschenen er oorkonden of geheel in het Latijn of geheel in het Duits, op het actum of de datum na, waarvoor hier en elders lang de Latijnse vorm bewaard bleef.

Voor de interne administratie van een stad gaat de bewering van Arnould vermoedelijk evenmin op. In ieder geval zijn de Deventer stadsrekeningen⁵⁰, op een enkel moeilijk vertaalbaar woord na, tot 1360 geheel in het Latijn geschreven en vanaf 1361, op een aantal formule-uitdrukkingen na, geheel in het Middelnederlands⁵¹. Het is interessant de evolutie van de schrijftaal in Deventer, bij wijze van voorbeeld, eens van dichterbij te bekijken. De oudst bewaard gebleven stukken in de volkstaal, door schepenen en raad van Deventer uitgegeven, dateren van 1315, en gaan over zaken waarbij meerdere mensen betrokken waren⁵². De Latijnse stukken van na die datum betreffen op één uitzondering na privé-aangelegenheden⁵³ of hebben te maken met de bisschop van Utrecht.

Voor eigen gebruik zou de stad het langst vasthouden aan het Latijn. Pas in 1361 stapte ze, zoals reeds gezegd, voor de administratie van haar financiën over op het Middelnederlands. Dat dit voor de scribe niet direct een vergemakkelijking van zijn taak betekende, blijkt uit het Latijn dat in de eerste en ook nog in de volgende jaren nodig was om technische zaken te formuleren⁵⁴. Ook in Deventer zien wij dus - zij het op kleine schaal - dat, hoe belangrijker een stuk was, des te eerder het in de volkstaal werd neergeschreven en dat voor onbelangrijke stukken veel langer aan het Latijn vastgehouden werd. Voor eigen gebruik bleef Deventer lang de voorkeur aan het Latijn geven⁵⁵.

50. De stadsrekeningen in Deventer zijn voor de jaren 1337-1393 uitgegeven door J. I. van Doorninck, J. de Hullu en J. Acquoy, ed., *De cameraarsrekeningen van Deventer, 1337-1393* (7 dln; Deventer, 1885-1914) en voor de jaren 1394-1415 door G. M. de Meyer, ed., *De cameraarsrekeningen van Deventer, 1394-1415* (3 dln; Deventer, 1968-1973).

51. Hetzelfde geldt voor de stad Brugge. De administratie van deze stad gebruikte voor haar rekeningen, in ieder geval tot 1298, alleen het Latijn. In haar 'Inschrijvingsregister van de schulden rentebrieven ten laste van de stad 21 januari 1294-26 maart 1301', wordt of het Latijn of het Frans gebruikt. Zie C. Wijffels en J. de Smet, *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319)*, I (1280-1319). Koninklijke Academie van België, Koninklijke commissie voor geschiedenis, LXII (Brussel, 1965) 963 vlg.

52. Bijvoorbeeld Ter Kuile, *Oorkondenboek*, III, nr. 652 (1315): schepenen en raad beslissen dat alle smeden in de stad voortaan in één straat moeten wonen; nr. 676 (1317): overeenkomst met Zwolle en Kampen in verband met scheepvaart op de IJssel; *Ibidem*, IV, nr. 872 (1328): geschil met de graaf van Gelre.

53. De oorkonders zijn eveneens schepenen en raad van Deventer, *ibidem*, III, nr. 693 (1319): twist met Zwolle in verband met toezeggingen van de bisschop; nr. 699 (1319): testamentaire beschikking van Deventer echtpaar; nr. 741 (1322): schenking van Deventer vrouw; nr. 749 (1323): erkenning van gilde der schippers (dit is dus een uitzondering op de regel); nr. 969 (1331): over huis in de Nieuwstraat; nr. 977 (1331): aanstelling van procurator van het gasthuis.

54. Dominus Genchardus en zijn opvolger Johan ter Hurnen, de scribe van deze rekeningen waren dan ook clerici.

55. Wij komen hier dus tot een gelijkaardige conclusie als F. Prims voor de oorkonden uit het

Nu het duidelijker geworden is waarom en op welke wijze het Latijn uit de ambtelijke wereld werd verdrongen door de volkstaal, kan de vraag gesteld worden in hoeverre de volkstaal van de documenten tevens de spreektaal van de scribenten was. Is er hierin een analoge ontwikkeling geweest? In Vlaanderen en Brabant kwam vanuit Frankrijk samen met het gebruik van de volkstaal voor ambtelijke stukken ook het gebruik van de Franse 'volkstaal' mee⁵⁶. Ook Gelre, dat in de tweede helft van de dertiende eeuw contacten onderhield met Vlaanderen en Brabant, gebruikte als 'volkstaal' in zijn oorkonden aanvankelijk het Frans, tenminste wanneer die oorkonden voor Vlaanderen of Brabant bestemd waren. De 'hoofdscheid' en de 'bon ton' zullen hun het moeilijke Frans hebben opgelegd⁵⁷. Ook waar de geschreven volkstaal het Middelnederlands was, hoefde dit niet de gesproken taal te zijn geweest. In Vlaanderen had men slechts de keus tussen het Frans van het 'voorbeeld' en de eigen gesproken taal. Toen later het gebruik van de volkstaal in Holland doordrong, was de Vlaamse schrijftaal het voorbeeld; in Utrecht was het de Hollandse schrijftaal en in Deventer de Utrechtse. Dit verklaart wat E. Tille⁵⁸ voor Gelderland vaststelde, dat in de oudste volkstaaloorkonden, om maar één voorbeeld te noemen, de inheemse *ald-vorm* verdrongen werd door de westelijke *oud-vorm*. Na het midden van de veertiende eeuw won *ald* geleidelijk weer terrein, om in de eerste helft van de vijftiende eeuw de laatste *oud-vorm* te verdringen⁵⁹. Naarmate de tijd verstreek kwam dus in Gelre de oorkondentaal lossen te staan van de Westnederlandse schrijftaal: dit lijkt mij de enige conclusie die hieruit kan worden getrokken.

Iets gelijksoortigs constateerde B. H. Slicher van Bath voor Overijssel. Bij zijn onderzoek van de vierenvijftig oudste oorkonden in de volkstaal, stelde hij vast dat bij twee derde hiervan de taal zuiver westelijk was⁶⁰. Slicher van Bath meent in de oorkondentaal westelijke tegen oostelijke invloed te kunnen afwegen. Hij vergeet hierbij dat het gebruik van de volkstaal als schrijftaal hier vanuit het westen is doorgedrongen en niet vanuit het oosten. Hij neemt zonder meer aan dat alle

Antwerpse. Hij stelt vast dat het opvallend is dat het telkens weer de grote heren zijn waarvan de Middelnederlandse stukken afkomstig zijn, terwijl het kleinere volk in de stad het langst met Latijnse schepenbrieven is gediend. In het Antwerpse wordt het gebruik van de landstaal algemeen vanaf 1307. Zie F. Prims, 'Antwerpse teksten uit de jaren 1292-1312 en de eerste Brabantse teksten in onze taal', *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* (1933) 301 vlg.

56. In Vlaanderen zal het Frans, naar het voorbeeld van het Parijse hof, voor de hoge adel óók spreektaal, zij het de tweede spreektaal, geweest zijn, maar niet voor de gewone man.

57. Hetzelfde gebruik constateert Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij*, I, 93 voor de Hollandse grafelijke kanselarij.

58. E. Tille, *Zur Sprache der Urkunden des Herzogtums Geldern*. Rheinische Beiträge und Hilfsbücher zur germanischen Philologie und Volkskunde, VII (Bonn-Leipzig, 1925).

59. *Ibidem*, 15,26: 'speziell niederländische Wandlungen werden auf geldernschen Boden wieder rückgängig gemacht'.

60. Slicher van Bath, *Herschreven historie*, 207 vlg.

niet-westelijke klanken onder oostelijke invloed hier kwamen, alsof die niet tot de toen gangbare eigen taal behoord kunnen hebben. Het zal moeilijk zijn geweest de eigen spreektaal geheel buiten de schrijftaal te houden. Bovendien is oostelijke invloed uit Westfalen op de schrijftaal meer dan onwaarschijnlijk, omdat de betrekkingen tot Westfalen vergeleken met die tot Utrecht of Gelre in het niet ver-zinken⁶¹.

Zowel Tille als Slicher van Bath geven de indruk ervan uit te gaan dat de eerste geschreven volkstaal in Gelre en Overijssel ook de landstaal (spreektaal) van deze gewesten was. Niet-westelijke taalelementen in de schrijftaal zouden noodzake-lijkerwijze of onder Keulse invloed (voor Gelre), of onder Westfaalse invloed (voor Overijssel) in de taal geslopen zijn. In dit verband lijkt het mij nuttig erop te wijzen dat K. Heeroma⁶² over de geschreven volkstaal een geheel eigen mening had. Hij schrijft:

Het is duidelijk, dat men in de Oostnederlandse gewesten door middel van deze (hanze) schrijftaal schriftelijk met elkaar kon verkeren, dat men elkaar daarin verstaanbare mededelingen kon doen, evenals vroeger in het Latijn.

Met deze uitspraak ben ik het beslist niet eens. Zo'n bewering doet denken aan een geconstrueerde, min of meer kunstmatig in elkaar gezette verkeerstaal van de Hanze. Slaat men er het *Hansische Urkundenbuch*⁶³ op na, dan geven de hierin vervatte teksten echter allerminst de indruk, als zou er zoiets als een verkeerstaal hebben bestaan. Aan de taal die in de oorkonden gebruikt werd is duidelijk de herkomst van het stuk af te lezen. Oorkonden uit Bremen, Munster, Deventer, Keulen zijn op grond van hun taalgebruik te sorteren. Vanzelfsprekend zijn de nuances tussen een oorkonde uit Deventer en één uit Kleef subtieler dan die tussen een oorkonde uit Hamburg en één uit Stettin. Waarom ook zou het Nederduits in zijn schrijftaal een andere evolutie doorgemaakt hebben dan bijvoorbeeld het

61. De plaatsnamen die in de Deventer stadsrekeningen voorkomen, geven hieromtrent een duidelijk beeld. Een globale telling van deze plaatsnamen, voorkomend in de rekeningen van 1337 tot en met 1415 geeft de volgende cijfers: Gelre ca. 3100 (4600); Utrecht (Nedersticht) ca. 2160; Munsterland-Westfalen ca. 950 en Oostzeegebied, Denemarken en Noorwegen ca. 310. In het aantal vermeldingen van de Gelderse plaatsnamen (3100) zijn niet meegeteld de plaatsnamen van de Veluwe en de plaatsen die in de onmiddellijke nabijheid van Deventer liggen. Worden deze plaatsen er wél bijgeteld dan komt het totaal op ca. 4600 vermeldingen. Bij de ontleding van deze cijfers blijkt bovendien dat het overgrote deel van de kontakten met het Nedersticht betrekkingen zijn met de bisschop van Utrecht of zijn directe omgeving. De bisschop was tenslotte Deventers landsheer. De betrekkingen met Gelre zijn verspreid over het gehele hertogdom. Slechts 10% blijken het hertogelijke Hof te betreffen. Het contact met Gelre is dus veel reëler geweest dan dat met het Nedersticht. A. C. F. Koch, 'Die Beziehungen zwischen Westfalen und Deventer bis zum 17. Jahrhundert', *Westfälisches Zeitschrift*, CVI (1956) 259 wijst er op, dat in de eerste helft van de zestiende eeuw Deventer niet onder invloed stond van een of ander gebied, maar juist toen zijn grootste aantrekkingskracht uitoefende in oostelijke richting.

62. K. Heeroma en J. Waarding, *Oostnederlandse bijdragen tot de geschiedenis en de streektaal-kunde van Oost-Nederland ('s-Henogenbosch*, 1964)40.

63. K.Höhlbaum, W.Stein, ed., *Hansisches Urkundenbuch*, K.Hunze, ed., V(Halle-Leipzig, 1899).

Romaans? Ook in Noord-Frankrijk blijkt de oorkondentaal van een bepaalde streek een eigen gewestelijke kleur te hebben gehad⁶⁴.

Ten aanzien van Oost Nederland lijkt mij de tegengestelde gang van zaken de juiste: de niet-westelijke vormen in de schrijftaal zijn afkomstig uit de spreektaal van de scribent, terwijl de westelijke vormen overgenomen zijn uit het westelijke voorbeeld. Aan de hand van een Deventer voorbeeld zou ik de juistheid van deze stelling en de invloed van de spreektaal op de schrijftaal willen aantonen. De volkstaal werd in de Deventer stadsadministratie blijkens de bewaard gebleven documenten het eerst gebruikt voor het neerschrijven van de stadsrekeningen, kameraarsrekeningen genoemd. Van 1361 af tot 1794 vormen deze rekeningen een vrijwel ononderbroken bron van toelichting over de wijzigingen die er in de loop der eeuwen in de schrijftaal der Deventer scribenten 'zijn opgetreden. De stadsrekeningen zijn in origineel bewaard gebleven, zodat de afzonderlijke schrijvers ervan aan hun hand zijn te herkennen.

Johannes Ummen één van de schrijvers die van 1399 af ongeveer een kwarteeuw lang de stadsrekeningen van Deventer neerschreef, heb ik er als voorbeeld uitgeleucht. Dat de invloed van zijn spreektaal duidelijk aanwijsbaar is in zijn schrijftaal, meen ik op twee verschillende wijzen te kunnen aantonen⁶⁵. Bij het voorbereiden van de uitgave der Deventer stadsrekeningen viel mij op dat Ummen in de loop der jaren verschillende klanken voor dezelfde woorden in zijn schrijftaal gebruikte. Voor bepaalde woorden heb ik jaar na jaar geturfd hoe hij ze neerschreef. Dit leidde tot een tweevoudig resultaat. Bij het nagaan van zijn schrijfwijze van de twee navolgende, veelgebruikte woorden: 'bode', 'brief' bleek dat hij deze woorden in de loop der jaren op verschillende wijze schreef: *bode* en *bade*, *briefen* *breef*.

Toen Ummen in 1399 begon met het schrijven van de rekeningen, gebruikte hij op één uitzondering na steeds *bade* en bij voorkeur *breef*. In de rekeningen van het jaar 1402 stapte hij plotseling over op *bode* en van 1403 af tot het einde van zijn schrijversloopbaan komt *bade* slechts sporadisch voor. In de rekeningen van 1402 ging zijn voorkeur plotseling uit naar *brief*, en dit zo duidelijk dat buiten de jaren 1405-1407 *breef* een steeds groter uitzondering vormt. Het is uitgesloten dat de spreektaal van Ummen op deze wijze, van het ene jaar op het andere, zou zijn veranderd. Hieruit volgt dat de rekeningen zijn opgetekend in een schrijftaal die in zekere mate afweek van de gesproken taal; een feit dat onder andere reeds voor het Frans is vastgesteld⁶⁶. Eén van beide vormen van de behandelde woorden:

64. M. Gosen, *Die Pikardie als Sprachlandschaft des Mittelalters auf Grund der Urkunden* (Bienne, 1942); M. L. Remacle, *Le problème de l'ancien wallon* (Luik, 1948).

65. Daar Joh. Ummen zowel de klad- als de netrekeningen en ook nog de detailrekeningen schreef, is het uitgesloten dat zijn schrijftaal beïnvloed zou kunnen zijn door de taal van een geschreven voorbeeld.

66. Arnould, 'Le plus ancien acte', 92: 'Il est en effet établi aujourd'hui que la langue écrite du XIIIe siècle, particulièrement celles des chartes, était composite: elle superposait des éléments

bode of *bade*, *brief* of *breef* behoorde tot de spreektaal van onze Johannes en van zijn stadgenoten, aangezien er in Deventer en omgeving in die tijd geen andere vormen van deze woorden hebben bestaan⁶⁷.

Hieruit blijkt dat de schrijftaal - om welke redenen hoop ik verder aan te tonen - beïnvloed werd door de spreektaal van de scribent. Dit lijkt wellicht een voor de hand liggende conclusie, maar zij houdt in dat de schrijftaal ons iets kan leren over de spreektaal van de scribent. Het lijkt mij van belang voor scribenten die, zoals schrijvers van stadsrekeningen, nauwkeurig kunnen worden gedateerd en, de ene beter dan de ander, vrij goed gelokaliseerd. Om te weten wat de schrijftaal leert omtrent de spreektaal moet achterhaald worden welke vormen tot de spreektaal hebben behoord. Dit meen ik met grote waarschijnlijkheid te kunnen aantonen.

Gezien de reeds geschetste evolutie van de geschreven volkstaal, ligt het voor de hand te veronderstellen dat in Deventer en omstreken de 'niet-westelijke' vormen in de schrijftaal tot de spreektaal hebben behoord. Voor hen die mochten menen dat deze schrijfvormen onder invloed van oostelijker streken zijn doorgedrongen, zij er op gewezen dat in Westfalen de volkstaal als schrijftaal later in gebruik kwam dan in Deventer.

Johannes Ummen gebruikte een aantal woorden waarin eenzelfde klinker voorkomt. Naast het woord *bade* dat Johannes zo vlot en vrij consequent in 1402 verving door de *bode*-vorm, gebruikte hij woorden met een soortgelijke klinker, bijvoorbeeld *boven/baven*, *lovede/lavede*, *over/aver*, *hovescheid/havescheid*, *kolen/kalen*. Bij deze alledaagse woorden die ook minder vaak voorkomen, vergeet hij dezelfde regel aan te houden als bij het in deze rekeningen veel technischer getinte woord *bode*. Bij deze woorden blijft de a-vorm vaak voorkomen. Men zou dus kunnen veronderstellen dat deze woorden minder bewust gebruikt werden en dat Johannes hiervoor eerder zijn spreektaal zou gebruiken. Deze veronderstelling wordt zonder meer bevestigd door het woordje *boven* dat ik door zijn rekeningen heen gevolgd heb. Hij gebruikte gedurende zijn gehele schrijfcarrière dezelfde vorm. Van 1399 tot 1424 schrijft hij *baven*, ook dus in de tijd dat hij *bade* verving door het in zijn oren deftiger klinkende *bode*. Uit deze enkele voorbeelden blijkt dat alle-

régionaux à une langue commune' - ik zou hier liever zeggen langue exemple - 'le 'francien' de Paris'. In de oorkonden zal vermoedelijk de invloed van de toonaangevende kanselarij van veel groter invloed geweest zijn dan in de geschriften uit een stedelijke administratie.

67. De veronderstelling dat het hier niet zou gaan om spreektaal en schrijftaal, maar om de weergave van een klank die het midden hield tussen bijvoorbeeld o en a lijkt mij uitgesloten. Immers, zoals verder aangetoond wordt, blijft voor de meer alledaagse woorden door de eeuwen heen vrijwel steeds de a-vorm gebruikt, terwijl het de meer opvallende woorden zijn die met de heersende schrijfmodes meegaan. Bovendien zou het al te toevallig zijn dat de weergave van veranderende klanken steeds gelijkgericht: of westelijk of plaatselijk, zou zijn. Een voorbeeld om deze bewering duidelijk te maken: als *bode bade* wordt terwijl *kalen (kolen)* en *aver (over)* blijven bestaan, dan wordt *brief breef*, als het ook verandert. Het gebeurt nooit dat bijvoorbeeld *breef brief* wordt, terwijl *bode bade* wordt.

daagse woorden die veel minder bewust werden neergeschreven de spreektaal van de scribent veel eerder weergeven dan de met meer nadruk gebruikte, enigszins ambtelijk getinte woorden. Het lijkt mij interessant om een dergelijk onderzoek op veel groter schaal uit te voeren bijvoorbeeld met behulp van een computer⁶⁸.

Een tweede argument voor de stelling dat de zogenaamde 'oostelijke' taalvormen in de stadsrekeningen van Deventer tot de spreektaal van de scribent behoord hebben, meen ik te hebben gevonden bij het nagaan van de schrijftaal van de rekeningen tot 1794. In 1361 was Dominus Genchardus de stadsschrijver. Hij schreef voor het eerst de stadsrekeningen in het Middelnederlands, hoewel hij clericus blijkt te zijn⁶⁹.

Om het werk binnen redelijke perken te houden werden in hoofdzaak alleen de klankwisselingen van een drietal woorden nagegaan. Als eerste volgen hier de vormen *brief* en *breef*. Dit woord komt vaak in de rekeningen voor en B. H. Slicher van Bath behandelde het in zijn studie over de oudste oorkondentaal in Overijssel⁷⁰. In de oudste oorkonden overweegt het Hollands-Utrechtse *brief*, maar *breef* is niet geheel afwezig. *Brief* overweegt ook bij de eerste scribenten-in-de-volkstaal van de rekeningen na 1361, ook al komt *breef* bij hen reeds vaker voor. De opvolger van Johannes ter Hurnen, Johannes Ummen, gebruikte aanvankelijk meestal *breef*, maar stapte, zoals reeds is vermeld, in 1402 bewust over op *brief*⁷¹. In de loop van de vijftiende eeuw volgden een paar schrijvers elkaar op die de voorkeur gaven aan *brief*. Maar in de eerste helft van de zestiende eeuw is bij de diverse schrijvers *breef* de meest voorkomende vorm. Deze vorm geeft na de eerste helft van die eeuw weer terrein prijs aan *brief*, voor zover dit woord niet vervangen wordt door *schrift*, en later door *missi(e)ve*. Bij de vorm *brief/breef* waarbij in grote lijnen gezegd kan worden dat de Utrechts-Hollandse *brief-vorm* geleidelijk verdrongen werd door de *breef-vorm*, die op haar beurt na ca. 1550 weer plaats moest ruimen voor andere woorden, zou men nog kunnen beweren dat het hier gaat om beïnvloeding uit het oosten en niet om beïnvloeding door de spreektaal, daar *breef* ook in Westfalen gebruikt werd. Deze hypothese wordt echter onhoudbaar bij de bestudering van een gelijkaardige evolutie bij de vorm *bode/bade*. De *bade-vorm* is in Westfalen en verdere omgeving onbekend.

Voor de oudste *bode-vorm* moeten we teruggaan naar de studie van B. H. Slicher van Bath⁷². Deze stelt vast dat *bade* en andere a-vormen reeds in de oudste schrijf-

68. Een onderzoek waarvan ik meen dat het bijzonder interessant zou zijn het op grote schaal en grondig te verrichten; ik ben ervan overtuigd dat het de taalhistoricus verrassend nieuwe en betrouwbare gegevens zou verstrekken voor de bestudering van de taal in Oost-Nederland.

69. Van Doorninck, e.a., ed., *Cameraarsrekeningen Deventer*, VII, 379.

70. Slicher van Bath, *Herschreven historie*, 207 vlg.

71. Hij gebruikte vrijwel steeds *bode* en *brief*, schreef in de verleden tijd *liepen*, *hielden* en niet, zoals zijn opvolger, de vormen *lepen*, *heelden*, zie Tille, *Zur Sprache*, 92.

72. Slicher van Bath, *Herschreven historie*, 207-208.

taal van Overijssel voorkomen, zij het bij wijze van uitzondering. Van de oudste oorkonden in de volkstaal naar de oudste rekeningen in de volkstaal is maar een stap van tien jaar. De schrijver van die oudste volkstaal-rekeningen gebruikte vrijwel steeds de vorm *bode*, maar schreef wel *baven*. Zijn opvolger in 1371, Johannes ter Hurnen, schreef *bode* maar bijvoorbeeld zeer vaak *kalen* voor *kolen*. Vanaf 1399 gebruikte zijn opvolger, Johannes van Ummen, zoals reeds eerder is uiteengezet, *bode* naast *bade*. Diens opvolgers, Petrus van Aerssen, die maar zeer korte tijd rekeningen inschreef, en Johannes Pallas, die gedurende tientallen jaren schrijver van de rekeningen is geweest, gebruikten vrijwel uitsluitend *bode*. Daarnaast dringen echter wel overdragen en overleveren in hun rekeningen door. De hand die in 1475 begon, heeft weer *baede*, *aver*, ten *have*, *baetschap* en *haefsheit* (naast *hoefsheit*). De volgende scribe, die in 1510 begon te schrijven, geeft duidelijk de voorkeur aan *kalen*, *aver*, *pravest*, *haefsheit*, al gebruikte hij meestal *bode*. Zijn opvolger, die in 1540 begon, gebruikte evenals zij die na hem kwamen, bij voorkeur *bade*, tot in 1607 een nieuwe hand weer *boode(n)* verkoos, maar hiernaast ook *kaaien* en *haefsheit* bleef gebruiken. De a-vorm verdween hierna voorgoed uit de taal van de rekeningen.

De o/a-vorm lijkt mij een bijzonder geschikt voorbeeld om als argument te dienen voor de hypothese dat deze wisselende vormen niet het gevolg zijn geweest van wisselende schrijftaal-invloeden, maar zijn voortgekomen uit de invloed die de spreektaal van de scribe op zijn schrijftaal uitoefende. Dit lijkt mij wel hierom zo'n geschikt voorbeeld, omdat zowel in het Utrechts-Hollandse westen als in het Westfaalse oosten alleen *bode*, *boven* etc. gebruikt werden. Het is een strijd tussen een klein gebied waar de *bade*-vorm tegen de overmacht van één o-gebied stand hield. Zo trotseerde in Deventer toch de *bade*-vorm de eeuwen en voerde zelfs in de schrijftaal de boventoon in Deventers meest zelfbewuste periode.

Als derde en laatste vorm volgt hier *oud/olt* en *hout/holt*, en wel omdat deze *olt*- en *old*-vorm, die nu nog zeer sterk in het Deventer dialect leeft, ook door de eeuwen heen een moeilijk te verdringen vorm blijkt te zijn geweest. B. H. Slicher van Bath constateerde dat zelfs in de oudste oorkonden de *old*-vorm in de meerderheid was en dat de westelijke *oud*-vorm enkel in de eerste jaren waarin de volkstaal als schrijftaal werd gebruikt zo nu en dan werd overgenomen. Wekt dit niet de indruk dat de *old*-vorm in die mate tot de taal van de Oostnederlanders behoorde, dat *oud* te vreemd aandeed om zelfs maar als geschreven vorm enigszins aanvaard te kunnen worden? Het vervolg pleit voor deze zienswijze.

73. A. C. F. Koch in zijn overzicht van de geschiedenis van Deventer in E. H. ter Kuile, ed., *Zuid-Salland* ('s-Gravenhage, 1964) 4, 5; *idem*, 'Tussen Saksen en Hollanders de wording van Oost-Nederland', *Academiedagen*, XVIII (1966) 79.

74. *Idem*, 'Het gedrukte boek', in B. H. Slicher van Bath, G. D. van der Heide, e. a., ed., *Geschiedenis van Overijssel* (Deventer, 1970) 276 vlg.

In de oudste rekeningen in de volkstaal was *oud* volslagen onbekend en dat bleef zo de eeuwen door. De *old*-vorm hield zelfs stand tot in de overigens zeer Hollandse latere rekeningen. Zelfs ca. 1700 schreef men nog *ifofrmarkt* en *heggeholt*. Pas in de rekening van 1794, de laatste in de zeer lange rij van Deventer stadsrekeningen, is ook het *heggeholt* *heggehout* geworden, al sprak men toen in Deventer evenals nu nog van *holt*. Uit dit alles blijkt duidelijk dat in de periode van Deventers bloei, zo omstreeks de eerste helft der zestiende eeuw, klanken die tot de spreektaal behoorden en die nu nog in het Deventer dialect terug te vinden zijn het talrijkst in de schrijftaal voorkomen. In de tijd dat Deventer haar laatste grote bloeiperiode kende - beroemde handelsstad⁷³, beroemde drukkersstad⁷⁴, beroemde onderwijsstad⁷⁵ - was haar schrijftaal het meest doordrongen van de spreektaal. Naderhand zou aan haar schrijftaal te merken zijn welk vreemd gewest bij haar inwoners het hoogst in aanzien stond⁷⁶.

In het begin van deze studie is duidelijk gemaakt dat vermoedelijk de belangrijkste faktor bij de opkomst van de volkstaal in de ambtelijke wereld het aanzien was dat de volkstaal verwierf en het zelfbewustzijn dat de schrijver als cultuurdrager bezat. Ditzelfde verschijnsel zien wij bij de wisselwerking tussen schrijftaal en spreektaal, wat de waarschijnlijkheid van deze verklaring voor beide verschijnselen versterkt.

75. *Idem*, *The Year of Erasmus' Birth and other Contributions to the Chronology of his Life* (Utrecht, 1969) 24 vlg.

76. Het lijkt mij een bijzonder interessante studie om, rekening houdend met de biografie van de scribenten, klank en woordenschat van de Deventer stadsrekeningen in de loop der eeuwen te volgen. Het zou cultuurhistorisch belangrijk kunnen zijn en een basis kunnen geven voor taalhistorische hypothesen.

Brabant in verzet tegen Alva's tiende en twintigste penning*

G. JANSSENS

Weinige perioden uit onze geschiedenis kenden een zo grote belangstelling vanwege de historici als de Opstand tegen Spanje. Toch loont het telkens weer de moeite één of andere episode uit dat tijdvak aan een nieuw onderzoek te onderwerpen. Vooral de periode van Alva's gouverneurschap in de Nederlanden heeft behoefte aan een nieuwe aanpak. Wie Alva zegt, denkt ook onmiddellijk aan de tiende en twintigste penning. Naast de legering van troepen en de oprichting van de 'Raad van Beroerten' verwekten ook deze nieuwe belastingen heel wat wrevel en tegenstand.

Voorals H. A. Enno van Gelder en J. Craeybeckx onderscheidden zich bij de behandeling van Alva's nieuwe belastingen¹. Waar H. A. Enno van Gelder in de actie tegen de tiende en twintigste penning niet veel 'princiepelijk' verzet ziet en de hele zaak eerder als 'een hand-op-de-beurs politiek van het ergste soort' afschildert, toont J. Craeybeckx aan dat er nog wel wat meer was. Hij zoekt naar een verklaring voor een zo stevige oppositie, te meer daar bewezen is dat de tiende en twintigste penning nooit werden geïnd. Deze belastingen kunnen bijgevolg niet verantwoordelijk zijn voor de economische depressie van de tweede helft der zestiende eeuw. Craeybeckx relateert sterk het aandeel van de clerus in het verzet. Hij stelt de kooplieden en ambachtsheren in het gelijk die om economische redenen de nieuwe belastingen verwierpen. De tiende penning was volgens hem een buitensporig hoge belasting, een zienswijze die bij Enno van Gelder niet zo veel gewicht krijgt.

Onze aandacht gaat dus ook uit naar de zo beruchte tiende en twintigste penning.

* Lijst van afkortingen van geraadpleegde archiefstukken: ARAB, Pap. St. Aud.: Algemeen Rijksarchief Brussel, Papieren van Staat en Audiëntie; ARAB, Man. Div.: Algemeen Rijksarchief Brussel, Manuscripts Divers-Handschriftenverzameling; BM, Add.: British Museum London, Additional Manuscript; GAsH: Gemeentearchief's-Hertogenbosch; RAA, GAM: Rijksarchief Antwerpen, Gemeentearchief van Mechelen; SAA, Pk.: Stadsarchief Antwerpen, Privilegiekamer; SAB: Stadsarchief Brussel; SAL: Stadsarchief Leuven.

1. H. A. Enno van Gelder, 'De tiende penning', *Tijdschrift voor geschiedenis*, XLVIII(1933) 1-36, 120-144; J. Craeybeckx, 'Alva's tiende penning een mythe?', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap*, LXXVI (1962) 10-42. Veel van professor Craeybeckx' bevindingen bleven nog ongepubliceerd in zijn onuitgegeven licentiaatsverhandeling 'De tiende penning van Alva in Vlaanderen en Brabant' (Gent, 1946). Prof. Craeybeckx was zo vriendelijk ons zijn verhandeling ter inzage te geven. Wij willen hem dan ook speciaal onze oprechte dank betuigen. Een nieuwe benadering van Alva, tevens bedoeld als *status quaestionis* van het onderzoek, brengt M. Dierickx, 'Nieuwe gegevens over het bestuur van de hertog van Alva in de Nederlanden', *Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlanden*, XVIII (1963-64) 167-192.